

Тетяна Василевська

ПУБЛІЧНІ ІНТЕЛЕКТУАЛИ: В ПОШУКАХ ПРИЗНАЧЕННЯ

У статті окреслені базові позиції суспільної думки щодо ролі, місії та відповідальності публічних інтелектуалів у сучасному світі.

Ключові слова: інтелектуали, публічні інтелектуали, призначення публічних інтелектуалів, відповідальність, ангажованість.

Vasylevska Tetiana. *Public Intellectuals: In Search of Destination*
The article outlines the basic positions of public opinion about the role, mission and responsibility of public intellectuals in the modern world.

Key words: *intellectuals, public intellectuals, appointment of public intellectuals, responsibility, engagement.*

Обговорення ролі інтелектуалів у публічному просторі має давню історію та активно ведеться в країнах Заходу. Зазвичай такі

Василевська Тетяна Едуардівна – доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного управління та публічної служби Національної академії державного управління при Президентові України.

обговорення посилюються у періоди криз і трансформацій, адже саме від інтелектуалів очікується осмислення наявних проблем, пошук ціннісних основ та вироблення напрямів подальшого суспільного розвитку. Потреба у глибоких рефлексіях щодо процесів, що нині відбуваються в Україні, спроба розібратися у закономірностях і тенденціях сучасного політичного, соціального, духовного життя відображає суспільний запит не просто на інтелектуальні розвідки, але й на їх доступність (і фізичну, й інтелектуальну) для широкого кола громадськості.

Західна думка має вагомі напрацювання щодо ролі та місця інтелектуалів у суспільному житті. Актуалізацією цього питання відзначається двадцяте сторіччя, особливо період після Другої світової війни. У цьому контексті знаковими є праці Ж. Бенді, Н. Боббіо, П. Бурдье, А. Грамші, Р. Дарендорфа, А. Етціоні, Е. Саїда, Ж.-П. Сартра, М. Фуко та інших. Досить поширеною є й тема критики інтелектуалів, до якої долучаються Р. Арон, А. Гелен, Г. Люббе, Г. Шельскі, інші. Тему місії публічних інтелектуалів досліджують Д. Ватанукі, Ю. Габермас, С. Гантінгтон, М. Крозье, Я.-В. Мюллер, Р. Познер, К. Робін, Р. Якобі та багато інших мислителів.

Долання однодумності та однопартійності, формування простору свободи, плюралізму, публічної політики в посткомуністичних країнах приводить до того, що обговорення теми місії інтелектуалів розпочинається тут нібито заново. Мислителі із Болгарії, Польщі, Росії, Угорщини, Чорногорії тощо по-новому осмислюють роль інтелектуалів у процесах, що привели до соціальних, політичних, економічних, культурних змін, і шукають їх призначення в нинішніх суспільних обставинах. Такі рефлексії торкнулися й нашої країни. Останніми роками в Україні більш активно починає обговорюватися проблема ролі публічних інтелектуалів, публічних філософів, істориків у суспільному житті. Зокрема, цю тему порушують А. Баумейстер, С. Грабовський, С. Дацюк, Т. Лютий, А. Портнов, М. Рябчук, В. Склокін та інші.

Проблема ролі інтелектуалів, місця інтелектуалів у публічному просторі вимагає обговорення її в кількох аспектах. Зокрема, щодо місії публічних інтелектуалів, їхніх стосунків з публікою, права на оцінку, в тому числі моральну, явищ і процесів,

що відбувалися чи відбуваються, ступеня відповідальності, обмеженості їхньої позиції та можливостей тощо.

Метою статті є огляд базових позицій суспільної думки щодо ролі, місії та відповідальності публічних інтелектуалів у сучасному світі.

Безумовно, ключовим в цій дискусії є питання про суспільне призначення інтелектуалів та публічну роль, яку вони спроможні відігравати.

Інтелектуали – це люди ідей та люди науки; вони поділяють віру в людину та розум; «це ті, хто змінює громадську думку чи інтереси в якійсь теорії – по суті, вони не задовольняються життям, вони хочуть мислити своїм існуванням» (тобто їм не досить просто жити, вони хочуть ще й осмислювати своє існування), – вважає Р. Арон [1, с. 177, 178]. «Хтось повинен вигадувати великі ідеї, ставити під сумнів загально визнані уявлення, міркувати над тим, звідки вони походять і куди можуть привести, пропонувати нові шляхи для суспільного розвитку» [2], – зазначав А. Етціоні.

Публічний інтелектуал – це той інтелектуал, який, за визначенням А. Етціоні, висловлює свою позицію з приводу широкого спектра проблем, є скоріше універсалом, аніж спеціалістом, переймається суспільно значимими питаннями та відкрито висловлює свої погляди [3].

«Існування індивідів і груп, які прагнуть соціальної справедливості й економічної рівності, які розуміють..., що свобода мусить включати в себе право на цілий ряд виборів, які дозволяли б культурний, політичний, інтелектуальний і економічний розвиток, – існування таких людей самим своїм фактом приводить нас до бажання висловлюватись, а не мовчати», – описував функцію інтелектуального покликання Е. Саїд. «Можливо, інтелектуал – це свого роду контрпам'ять, із власним контрмовленням, яке не дозволить совісті відводити погляд і засинати», – роздумував Е. Саїд, загострюючи увагу на моральному векторі місії інтелектуала [4].

Саме словосполучення «публічний інтелектуал» містить у собі поєднання двох вимірів, двох покликань, зазначених М. Вебером у його мюнхенських лекціях: покликання вченого та

політика. Тому архетиповий публічний інтелектуал є складною істотою, яку роздирають суперечності [5].

Однак, на думку П. Бурдє, означена дихотомія, яка властива здебільшого освіченим людям, особливо тим, хто вивчає суспільні науки, є абсолютно згубною. Розкол між *scholarship* і *commitment*, протиставлення тих, хто присвячує себе науковій роботі, використовуючи наукові методи і адресуючи свої праці іншим ученим, і тих, хто вступає в бій, виносячи свої знання за межі наукового співтовариства, є штучним. Насправді треба бути незалежним ученим, який працює за правилами *scholarship*, щоб продукувати ангажоване, легітимно ангажоване, знання і спрямовувати це знання у бій. Таке знання народжується тільки під час роботи, підпорядкованої правилам наукової спільноти [6], наголошував П. Бурдє у своїй останній публічній лекції в травні 2001 р.

На позитивах такого положення публічного інтелектуала акцентував увагу й А. Етціоні, вважаючи, що одночасна діяльність інтелектуалів-публіцистів в університетах та в полі суспільного життя має свої переваги. Те, що такі фахівці знають специфіку наукової праці, а їхні судження спираються на результати досліджень, дозволяє їм вільніше та переконливіше представляти суспільству свої погляди, в тому числі ті, які йдуть врозріз з точкою зору влади [2].

Безумовно, як учений, публічний інтелектуал має дотримуватися мертонівських принципів етосу науки – загальнодоступності та неупередженості, безкорисливого пошуку істини. Однак чи можуть ці принципи реалізовуватися у місії інтелектуала як політика?

У цьому контексті триває дискусія щодо становища інтелектуалів як соціальної групи. Поширені теорії, які розглядають інтелектуалів як таких, які позбавлені особливої позиції – вони обслуговують певні класи, прошарки суспільства (здебільшого тих, хто при владі), так і теорії, що відстоюють погляд на самостійність інтелектуалів як групи, яка має власні інтереси й позиції. З одних «барикад» лунають звинувачення інтелектуалів у заангажованості владою або бізнесом у перетворення їх у так званих домашніх, «штатних інтелектуалів», або «експертів», найнятих великими транснаціональними корпораціями, які «стріляють

очима, особливо, коли отримують різні соціальні привілеї» (П. Бурдьє) [6]. З іншого боку, лунають звинувачення в надмірній революційності інтелектуалів, в їхній постійній критиці влади, в шкідливій для суспільства заколотницькій діяльності та приписують їм провини за ті політичні катаклізми, з якими зіткнувся світ упродовж ХХ та на початку ХХІ століть.

Чи можуть інтелектуали бути неупередженими?

Р. Арон з цього приводу зазначав, що неправильно думати, що інтелектуали, як такі, налаштовані вороже до всіх суспільств. «Усі вчення, всі партії – традиціоналізм, лібералізм, демократія, націоналізм, фашизм, комунізм – мали й не припиняють мати своїх оракулів і своїх мислителів» [1, с. 177].

Дискусія щодо ціннісної ангажованості інтелектуалів активізувалася в останню чверть ХХ ст., після публікації «Звіту про керованість демократій для Тристоронньої комісії»* в 1975 р. Автори передмови до цієї доповіді звинуватили «ціннісно-орієнтованих інтелектуалів» у тому, що їхні заяви про відразу до корупції, матеріалізм і неефективність демократії, низькопоклонництво демократичного уряду перед «монополістичним капіталізмом» демонструють їхню схильність до «викриття і делегітимації визнаних інститутів». Натомість, є потреба у зростанні ролі «технократично та політично орієнтованого інтелектуала», який представляє неворожу до функціонуючих інститутів культуру [7]. Отже, після звинувачення частини інтелектуалів у ціннісній ангажованості їм було запропоновано зайняти іншу позицію, яка також є ціннісно заангажованою.

Безумовно, інтелектуали протягом існування держави займалися як виробленням ідейних платформ для повалення наявних політичних режимів і подальших суспільних перебудов, так і легітимізацією існуючих політичних практик. Однак постає питання щодо існування в статусі публічних інтелектуалів тих осіб, які співпрацюють із владою або самі стають владою. Хоча прихід до

* Тристороння комісія (англ. Trilateral Commission) – приватна міжнародна організація, що складається з представників Північної Америки, Західної Європи та Азії (в особі Японії і Південної Кореї), офіційна мета якої – обговорення та пошук рішень світових проблем.

влади не означає повну капітуляцію інтелектуалів як осіб, що мислять критично. Владні структури можуть бути зацікавленими в інноваційному, реалістично-рефлексивному погляді «зсередини», з боку «домашніх інтелектуалів», на процеси, що відбуваються.

Р. Дарендорф сформулював цю проблему дещо по-іншому, остерігаючись не стільки політичної ангажованості інтелектуалів, скільки їхньої одностайності. Суспільства, де інтелектуали німі, зазначає німецько-британський політолог, позбавлені майбутнього. Інтелектуали можуть бажати, але можуть і не бажати ставати на чийсь бік у боротьбі заснованих на сліпій вірі позицій; хоча, якщо всі вони виявляються на одному боці, значить, щось негаразд. Обов'язок інтелектуалів – чітко висловлювати існуючі точки зору і таким чином звертатися до тих, хто несе на собі тяготи і негаразди реального життя [8, с. 5].

Чи залишаються інтелектуали в межах цінностей однієї соціальної групи – партії, верстви, класу, раси, нації, чи прагнуть виходити за ці межі й формувати єдине ціннісне поле? Питання щодо ціннісного спрямування діяльності публічних інтелектуалів у суспільному просторі залишається в полі активної дискусії. Переконані, що саме універсальні цінності, цінності, орієнтовані на гармонізацію особистого та спільного блага, є підґрунтям для побудови умов співіснування в багатоманітності. Підтримуємо позицію стосовно того, що інтелектуали спроможні відірватися від інтересів своєї групи й вести мову про загальнолюдські цінності та смисли.

Хоча тут варто дослухатися до уточнення, яке робить філософ М. Епштейн: у цьому разі має йтися не просто про універсальність, а про універсальність критичну. Таке уточнення стає актуальним у контексті критики поглядів М. Фуко, у якого інтелектуал визначається власною політико-соціальною ідентифікацією. На думку М. Епштейна, завдання інтелектуала – прямо протилежне: бути представником універсального, і в цьому сенсі критичним до будь-якої партикулярності, до будь-якої раси, до будь-якої партії, до будь-якого класу. Інтелектуал має стверджувати універсальність не канонічного типу (яку гостро критикує Фуко за її абстрактність), а критичного типу. «Немає такої позитивної універсальності, а є універсальність, яка виявляється у нашому почутті і

нашому усвідомленні недостатності будь-якої культури, будь-якої ідентифікації. Так, критично універсальність говорить про те, чим універсальність НЕ є, вона критикує будь-яку частковість» [9].

Як бачимо, ще один мертонівський принцип наукового етосу – принцип організованого скептицизму (вимога бути послідовно критичним як до своїх, так і до чужих наукових напрацювань) допомагає виконувати інтелектуалу своє призначення як публічної постаті. В публічному просторі організований скептицизм інтелектуала виявляється в більш широкому контексті: він не просто критично налаштований проти інших наукових позицій, він налаштований критично щодо заяв, ідеологій, політик, які реалізуються, процесів, що відбуваються.

Однак тема гармонізації універсальних цінностей із національною специфікою нині залишається вкрай актуальною. Колись Р. Арон зазначав, що інтелектуали тісно пов'язані з національною спільнотою: вони переживають долю своєї батьківщини особливо гостро, більш чутливі до ослаблення національної престижу [1, с. 184]. Продовження пошуку шляхів втілення універсальних цінностей у складному, розділеному світі триває й нині. Відповідальність інтелектуалів загалом та публічних інтелектуалів зокрема за цей процес значна як ніколи.

Одним із рецептів для збереження неупередженості та адекватності погляду на те чи інше явище чи процес, безумовно, є дистанціювання від влади. «Тимчасовий дім інтелектуала – це царина нагального, непримиренного мистецтва опору, в якому, на жаль, не можна шукати ані сховку, ані розв'язків. Але тільки в цій ризикованій царині вигнання можна спершу справді зрозуміти складнощі того, чого зрозуміти не можна, – а потім усе одно спробувати», переконаний Е. Саїд [4].

Однак публічний інтелектуал завжди присутній у публічному полі, він аналізує, осмислює й оприлюднює свої позиції, як тут не «впасти в гріх» упередженості. В цьому аспекті, щоб зробити будь-яку проблему предметом незаангажованих інтелектуальних дискусій, важливо «спочатку оголосити відкритим саме питання, а не вимагати підігнати потрібну відповідь під яскраве гасло» [10].

Сучасні публічні інтелектуали залежать від держави, й при цьому, держави демократичної, хоча б тому, що, як зазначає

Ю. Габермас, вони не можуть посилатися ні на жодну іншу легітимацію, крім ролі громадян демократичної держави. Публічні інтелектуали за допомогою риторично загострених аргументів справляють вплив на громадську думку й потребують громадськості – не сплячої, інформованої, здатної на відгук. «Їм потрібна більш-менш ліберально налаштована публіка, і вже тому їм доводиться покладатися на хоч якось функціонуючу правову державу: адже в своїй боротьбі за правду, якою затикають рот, або за права, які у когось забирають, вони апелюють до універсалістських цінностей. Вони – частина світу, в якому політика не вичерпується діяльністю держави; їхній світ – це політична культура заперечення, в якій комунікативні свободи громадян можна і приймати, і мобілізувати» [11]. Р. Арон жартує: професіонал-інтелігент відмовляється від правової демократії, ризикуючи ще більше підкреслити фактичний аристократизм: тільки меншина отримує доступ до світу, в якому обертається [1, с. 178]. Однак у нашому випадку йдеться про публічних інтелектуалів, думки яких мають сприйматися більшістю.

Ю. Габермас констатує, що сучасний тип інтелектуалів узяв уроки з історії, тому його представники відгукуються на події за власною ініціативою – тобто без партійного доручення і колективного рішення – публічно використовують свої професійні знання поза сферою своєї основної роботи [11].

Завдання публічного інтелектуала – виявляти проблеми, адже він – «той, хто посідає публічне місце для того, щоб ставити незручні питання, щоб нападати на ортодоксію і її догмати, ...він той, кого не можуть просто так заманити до себе уряди і корпорації» [12, р. 32]. Його мета – «відвернути своїх читачів від того, чим вони є зараз, привернути їх до того, чим вони не є, зробити читачів чужими самим собі» [5], тобто розворушити публіку, акцентуючи увагу на гострих моментах, неоднозначності того чи іншого явища та глухих кутах деяких позицій.

Для цього він має володіти розвинутою здатністю першим відчутти щось важливе, бути здатним почати хвилюватися щодо певних критичних тенденцій уже в той момент, коли інші поки що, як ні в чому не бувало, займаються своїми звичними справами, зазначав Ю. Габермас. Чеснотами інтелектуала тому повинні бути:

чуйність до порушень нормативної інфраструктури суспільного організму, що віддає підозріливістю; боязка схильність передбачати небезпеки, які загрожують інтелектуальній оснащеності тієї політичної форми життя, яка існує в суспільстві; вміння бачити, чого не вистачає або що «могло б бути інакше»; трохи фантазії, щоб розробляти альтернативи, і трохи відваги, щоб ініціювати поляризацію позицій, виступити зі скандальною заявою, опублікувати памфлет [11].

А. Баумейстер, розмірковуючи про роль публічного філософа, зазначає, що сьогодні очевидності – головні пастки для сучасної людини, які найчастіше відводять від смислів; філософія розчаклює очевидності, й тому цінністю та завданням публічного філософа – бути постійно відкритим, уміти дивуватися, заражати подивом інших, бачити світ не повсякденно, відчувати зв'язки між речами, постійно працювати над ясністю погляду [13].

У разі зміни становища та ролі інтелектуалів у суспільстві за ними залишається виконання важливої публічної функції: вони обговорюють й надають оцінки явищам та процесам суспільного життя. Не збирають і висвітлюють факти, як це роблять представники ЗМІ, а формулюють судження про факти.

Досить принциповою є позиція А. П'ятигорського, яка дозволяє виявити як адресата, так і місію публічних інтелектуалів. Нова еліта, на думку філософа, має виробляти не нові ідеологічні, а нові ідейні структури, де знайдеться місце і для образу нового суспільства. При цьому А. П'ятигорський підкреслював – суспільства, а не держави [14].

Однак наскільки стосується ця небайдужість публічного життя?

Дехто із сучасних мислителів вважає, що справа інтелектуалів – підготувати матеріали про те, що відбувається чи вже сталося, а ухвалювати рішення повинна якась офіційна інстанція. Робота інтелектуалів полягає в тому, «щоб розповідати про побачене, про нові інструменти розуміння, якими не можна не скористатися. Ухвалювати відповідальні рішення повинні інші люди, поважаючи чесну, незалежну експертизу» [10].

Ще один вияв позиції публічного інтелектуала – це здатність на справжню свідому солідарність [10]. Додамо, що активна

дискусія, експертна діяльність, просвітництво залишаються важливими сферами «прикладання зусиль» публічних інтелектуалів. Дискусії та непогодження тих чи інших груп з певними ідеями, позиціями є нормальним процесом публічного та інтелектуального життя, оскільки життя завжди складніше, ніж рефлексії щодо нього. Тобто нині роль інтелектуалів не завершується на етапі осмислення тих чи інших процесів, вона переходить у поведінкові сфери.

Пропонується й більш «дієвий» вияв небайдужості до життя. Так, наприклад, П. Бурдье закликав інтелектуалів заохочувати появу організаційних умов для колективного вироблення політичного проекту. «Дослідник може займатися колективним винаходом колективних структур винаходу, які породять новий соціальний рух, тобто новий зміст, нові цілі та нові міжнародні методи дії» [6].

На необхідності очолити соціальні рухи, як завдання інтелектуалів, акцентував увагу й А. Етціоні: якщо подивитися на історію людства, то знайдуться десятки, навіть сотні прикладів релігійних і соціальних рухів, які сприяли ерозії традиційних уявлень і норм і створювали основи для формування нових. Нові уявлення і норми не завжди змінювали суспільство на краще. Але тільки соціальним рухам під силу породити і очолити подібні зміни. Всі вони часто починалися як елітарні клуби однодумців. Соціальні рухи – це не оформлені організації або асоціації, хоча часто вони можуть мати організаційне та ідейне ядро. Рухи можуть апелювати до загальних символів або цінностей. При цьому американський соціолог наголошував, що «оформлення будь-яких рухів проходить три стадії. На першій стадії вони висувають нову ідею. Мета другої стадії полягає в тому, щоб цю ідею поширити. Остання стадія полягає в лобюванні цих ідей в органах влади, часто – шляхом впровадження у владні структури» [2]. Безумовно інтелектуали будуть відігравати різну роль на цих трьох стадіях формування соціальних рухів.

Оскільки роль інтелектуала публічного – це не просто здійснення рефлексій, це ще й вплив своїми умовиводами та ідеями на публіку, то дуже важливою є підтримка зв'язку, комунікації зі своєю аудиторією, відчуття її проблем й запитів. Не можемо погодитися із позицією, яка наполягає на тому, що завдання інтелектуала – бути максимально незалежним від аудиторії, публіки.

Оскільки він здійснює рефлексію щодо проблем публіки й виносить свої роздуми в публічне поле, він уже залежить від тих, про кого і кому призначені його ідеї та висновки.

Однак нині дослідники констатують, що «інтелектуали останнього часу вже не можуть працювати на аудиторію. Вони спеціалізовані та надспеціалізовані, і навіть якщо вони виступають з публічною критикою, вельми витонченою і зухвалою, все одно вони виступають як приватні експерти в рамках критичного дискурсу». Вони відкидають публічність та ставляться до популяризації як до забави для ледарів і заохочення некомпетентності [15]. Така спеціалізація, поряд із вживанням складної мови, веде до замкненості та відриву від широкої аудиторії.

Щодо питання про загальнодоступність мови інтелектуалів, то вона має бути орієнтованою на публіку й враховувати її здатність розуміти спеціалізовану термінологію. Скажімо, «публічний філософ повинен постійно шукати мову, адекватні слова, щоб оприлюднити ті складні речі, які вдається йому побачити, почути і зрозуміти. Публічний філософ – перекладач між складним і простим, людина, яка працює на прояснення» [13]. Тому пошук засобів ефективної комунікації, передачі смислових менеджерів є важливим зрізом реалізації місії інтелектуалів у публічному просторі.

Наш час ставить людство перед трьома викликами – невизначеності, багатоманітності та складності. І ця ситуація вимагає чіткішого усвідомлення ролі і призначення сучасного публічного інтелектуала. Повернутися в суспільне життя, бути вірним своїй публіці та здобути довіру й авторитет в її очах, усвідомлювати свою місію у її актуальних вимірах та відповідальність за її реалізацію – завдання, що постають перед публічними інтелектуалами сьогодні.

Таким чином, у суспільній думці вже кілька десятиліть триває активний процес пошуку ролі, місця та призначення інтелектуалів у публічному просторі. Дуальність покликання публічного інтелектуала як ученого і політика ставить перед ним завдання виокремлення ціннісних засад своєї діяльності, небезпек можливої ангажованості, артикуляції ставлення до влади та публіки, виявлення засобів ефективної комунікації, усвідомлення відповідальності за реалізацію власної місії.

В українському суспільстві нині існує попит на вироблення орієнтирів подальшого розвитку та усвідомлення смислів суспільних перетворень. Ці процеси потребують активності публічних інтелектуалів. Рефлексії щодо їхньої ролі у публічному просторі сучасної України стають етапом у процесі побудови публічного простору й потребують подальших ретельних наукових розвідок.

-
1. Арон Р. Опій інтелектуалів / Пер. з фр. Г. Філіпчук. К. : Юніверс. 272 с.
 2. Этциони А. Новый режим глобального управления выковывался на крови. URL: <http://www.intertrends.ru/nineteenth/012.htm>
 3. Public Intellectuals: An Endangered Species? Eds. Amitai Etzioni and Alyssa Bowditch. Lanham (Maryland) : Rowman & Littlefield Publishers, 2006. 288 p.
 4. Саїд Е. Гуманізм і демократична критика / Пер. з англ. А. Чапай. Київ : Медуза. 144 с.
 5. Робин К. Как интеллектуалы создают публику. URL: <http://gefter.ru/archive/17647>
 6. Бурдьє П. Заангажированное знание / Пер. с фр. М. Бухарина. URL: <http://bourdieu.name/content/burde-za-angazhirovannoe-znanie>
 7. Мюллер Я.-В. Споры о демократии: политические идеи в Европе XX века / Пер. с англ. А. Яковлева. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2013. 400 с.
 8. Дарендорф Р. Гражданская ответственность интеллектуалов: против нового страха перед просвещением // Полис. Политические исследования. 1997. № 6. С. 5–14.
 9. Эпштейн М. Роль интеллектуалов в протестном движении / Радио Свобода. URL: <https://www.svoboda.org/a/24624881.html>
 10. Гусейнов Г. Интеллектуал не может нравиться обществу URL: <http://gefter.ru/archive/2866>
 11. Хабермас Ю. Что отличает интеллектуала. URL: <https://openni.today/course/9-course-7-2/lesson/2/material/793/>
 12. Said E.W. Representations of the Intellectual. N.Y.: Pantheon, 1994. 121 p.
 13. Шаг в зрелость. Андрей Баумейстер о том, каким должен быть публичный философ // The Virtuoso. 2018. URL: <http://thevirtuoso.net/page2392163.html>
 14. Интеллигенция – власть – образ будущего (беседа Кирилла Кобрин с философом Александром Пятигорским). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/20-06/47/in5-pr.html>
 15. Якоби Р. Интеллектуалы и их неудовлетворенность. URL: <http://gefter.ru/archive/8186>